

НАТАЛЯ РОМАНОВИЧ.

ЧОРНІ ОЧИ.

I.

Нас мешкало разом троє — молодих студентів, приятелів. Мали собі дві невеликі хати, чистенькі, з простими меблями. В одній, що виходила на вулицю вікном і була дуже ясна й весела, мешкав я з Святославом, студентом університету, веселим і щирим хлопцем, — у другій, меншій, що дивила ся вікном у сад, жив наш приятель Микола, також студент університету, мовчазний і серйозний хлопець. Всі ми були молоді, швидче веселі, аніж сумні, займали ся чим хто хотів або мусів і жили в повній згоді. Правда, наші прихильности й поривання не завжди солідаризували ся, але се не шкодило нам в нашій приязни, і наші суперечки не виходили з границь жартів, бо всі ми мали вдачу спокійну, лагідну, а Святослав навіть делікатну. Розуміє ся, наші зпайомі товариші — а їх нам не бракувало — які бували в нас і приглядали ся обстанові наших кімнат, дивували ся, як могли жити в купі люди з такими відмінними сподобаннями, які відбивали ся на річах кожного з нас, на наших столах до писання, наших книжках. Бо й справді — прошу предивити ся нашим хатам. Хата моя й Святослава: з правого боку, т. є. в його половині — на стінах портрети Шевченка, вишивані рушники, на столі, на полицях книжок крім гарно оправленого Кобзаря — шкода часу шукати, все жіночі фотографії — артистки, як пояснював Святослав — майже всі в українському вбранню; на стіні, поруч ліжка — гітара. Чудова, стара гітара, що так ніжно й прекрасно співала в руках Святослава. І він сам полулежачи на ліжку, такий ніжний, не вважаючи на свій величезний зріст, широкі плечі і не аби-яку міць. Носив українські вишивані сорочки з гарними кольоровими стяжками.

З лівого боку, моя сьвятиня — стіл, весь закиданий всілякими малюнками, плянами, четверокутниками з дерева, лініями і ціркулями — етажерка з такого-ж рода книжками — механіками, математиками etc., ну й ліжка, звичайне, просте ліжка. Тепер же, переступивши поріг Миколиної хати, не знати, де ми: чи часом не в кабінеті якого єченого ми опинили ся? Стіл з книжками й паперами, шафи, полиці з книгами, книжки, брошури усюди — і на канапі, на стільцях, під столом врешті — все справляло таке

вразіння. І він сам — високий, зігнутий, з задуманими очима видавав ся поважним і серйозним. Але був разом і веселий хлопець, вірний товариш нашого життя. Жили, як уже сказав, у згоді, ходили на лекції, частішо всіх, між иньшим я; ну, та воно так і випадало, бо я мав багато праці, був на інженірному відділі; вони в двох не дуже поспішали до університету — одному хотіло ся дочитати останній том Маркса, а другому конче треба було вивчити нову пісню, яку чув від одної артистки, і яка так вподобала ся йому. Та що були на юридичному відділі, то могли собі справляти таки досить часто сьвята. Та й не зовсім сьвята. Бо мали вони обидва, як і я, приватні „уроки“, з яких почасти удержували себе. Любили ми іноді випити — то завжди Сьвятослав зачинав, а до нього вже й ми приставали. Сьвятослав, як тільки трохи нудив ся, здіймав свою гітару, „жінку“, як він її називав, — настроював її і грав, без кінця грав. Співав українські пісні і акомпаніював собі музикою. Співав з початку все сумні, потім веселі, — нарешті кінчав одною піснею, дуже одноманітною і неартистичною, навіть настирною, бо повторював її нехитрі слова кілька-десять разів на один і той же простий, докучливий мотив, повторяв до того довго, що в моїх вухах — не знаю, як у власних Сьвятославових — настирно і неприємно туркотіло: тук-тук-тук-тук... тук тук-тук, одно незмінно повторюване і таке нудне. Я складав свої рисунки, підводив ся і спокійно підходив до Сьвятослава, щоб відняти йому його невгавучу жінку. Він ставив опір, я кликав до помочи Миколу — і справді він виходив із своєї хати, трохи незадоволений, що йому перешкодили впивати ся Марксом або Лясалем (він має здатність так захоплювати ся своїми книжками, що не чує співів і музики, аж поки його не покличеш), але побачивши в чім річ, він з охотою допомагає мені в боротьбі з Сьвятославом, і ми видаємо кохану „жінку“ і ховаємо в хаті філософа Миколи. З Миколи спадає вчений запал, він покидає свою хату зовсім і сїдає коло Сьвятославового столу, переглядає портрети артисток. Сьвятослав уважає хвилю за відповідну до виковання свого пляну, який уже уложив в гори.

— Товариші мої кохані, треба випити.

Я іноді ставлю опір, маю слабкі груди, та й за Миколу турбую ся, що дуже слабкий на горівку і від двох чарок уже паний. Тому то беру склянку, приношу води і питаю самим невинним тоном:

— Хтось пати хотів? Ось маєте!

— Не справляй дурня, Петрусю, — гримас Святослав. — Вилій геть воду. Ми хочемо пити, розумієш, пити, але-ж не воду, пивно. Пішли Ганну по горівку та пиво.

— Та хто ми, — ти, душе широка? ти сам хочеш, а кажеш „ми“.

Замість відповіді Святослав зривався з місця і біжить з хати. З кухні чути його гучний голос, що наказує щось служниці.

Вертає за хвилину, шукає „жінки“.

Микола філософським тоном зазначає, що вже все одно пропав вечір, пропала робота, то не лишаєся нічого кращого, як погодити ся в свою долею і дозволити Святослави мучити наші вуха. У відповідь на таку заяву ми з Святославом заливаємося реготом, бо той філософ, який таким покірним тоном згоджується на співи й музику, до пристрасти любить пісні, і завжди з меланхолійним зором, що поринає десь у глибіню, слухає цілими годинами чудові переспіви м'якого, гарного голоса Святослава в супроводі низких, тремтячих звуків гітари.

Отже починає ся святкування — чого? Та бодай і нема чого святкувати, нема жадного свята, ми святкуємо свою молодість, свою безжурність, свою щасливу поки долю... святкуємо в чаркою в руці, в піснями й музикою. Філософ Микола після двох чарок горівки і пляшки пива зовсім посоловілий, наче не бачить уже нічого, сидить і слухає, як ще що чує. Я також трохи випив, і мені чогось так сумно, майже важко на душі. Але як подивився на Святослава, то сам міняєш ся. Він може випити скільки вгодно. Він лє, лє без ліку горівку, пиво, — ніщо не зашкодить його міцним грудям, його здоровій, міцній голові. Він не піддає ся алькоголеви. Тільки ще веселіше співає, як почне веселої, а як тужної — то так сумно, наче ридає виспіває його м'який голос. Тоді ми забували ся. Микола, не зводячи задуманих, глибоких очей слухав, наче випивав в себе сї звуки, такі сумні й тужні; його свідомість наче не була вже тут, у нашій хаті, а десь там далеко, в далечині незвідній і недосяжній. Я також був захоплений артистичною вдачею товариша — сею гармонією звуків... не рухав ся, бояв ся перервати гру душі. А Святослав усе пив і пив, тоді, як ми з Миколою не могли вже ані кроплі більше; ми знали, що ще випити трохи — і ми не будемо в стані чарувати ся сею мелодійною гармонією звуків, яка давала нам стільки втіхи. Але Святослав був надто веселої і навіть насмішливої вдачі, щоб не

посердити нас трохи і „вितверезити“, як він казав. Він раптом переривав свою пісню, хоч і важко йому було се, бо сам захоплювався — і починав тої настирної, одноманітної співанки, нудної і не артистичної, вза якої ми вже віднимали його „жінку“, і яка власне й була випадковим приводом до нашого св'яткування. Микола і я зривалися з місця і хитаючи ся, тримаючи ся за стіни, за меблі, — втікали — я до свого ліжка, де, сховавши голову в подушки, лежав як колода, — Микола до своєї хати, також кидав ся на ліжко, або й на підлогу, як не вистарчало сиди дійти до ліжка. Св'ятослав зараз же переставав, бо й самому йому не дуже до смаку була ся одноманітна співанка, — він її зачав тільки для „втіхи“ любих приятелів, як сам казав. Кликав Ганцу, щоб позабирала пляшки й тарілки, а сам ще співав трохи. Як що ми ще не спали, то підводили голови і слухали деякий час, але неясно, майже крізь сон, і поволі заснули під спів.

II.

Не сказав ще я нічого про відносини наші до жінок, про коханнє.

Ми молоді, гарні (всі були гарні, а Микола навіть чарівногарний) хлопці, очевидно, мусіли кохати, мусіли шукати товариства жінок. Про те, як се не дивно, сього не було. Ми якось не думали про коханнє, тим більше про женячку, і не шукали знайомости в жінками. Правда, були в нас знайомі дівчата, іноді навіть заходили до нас, але вони були для нас такими-ж товаришами, як і звичайні студенти. До мовчазного, серйозного Миколи часто приходила панна, також серйозна й поважна — і вони читали або писали щось у двох і завжди при відчинених дверях, бо Микола хотів бути коректним. До Св'ятослава іноді приїздили сестри і заходили на довший час до нас. Для мене й Миколи вони були звичайними людьми, товаришами, як і всі ті знайомі дівчата, які приходили до кого будь із нас, то за книжкою, то в якою будь справою, а то й так просто посидіти, послухати артистичний спів Св'ятослава і його „жінки“. Чим се пояснити? Мені видавало ся дуже простим і зрозумілим: Св'ятослав, хоч і ніжний і склонний до захоплення по природі, задовольняв ся поки любовю своїх сестер — мав їх три, батька й матери вони не мали — отже надто ніжні і щирі були їх відносини. Та ще він був захоплений театром, артистками і був закоханий у свою „жінку“, яка творила таку гар-

мовію з його музикальною душею. Я знов з інших причин не думав про кохання, а як би й закохався, то годен був би вирвати його з мого серця, бо ожени́ти́ся не можна було й думати — я був старший син, мав багато братів і сестер, батько-селянин не міг усіх виховати — то на мою опіку було досить дітей, і я мусів для них працювати, коли скінчу вченне. Крім того я був так зайнятий власними завданнями й рисунками, то „уроками“, що не мав часу й енергії залицятися до дівчат. Що-ж до Миколи, то він був надто серйозний і задуманий, надто заглиблений у свої книжки і якісь таємні „конспіративні“ справи, щоб звертати увагу на жінок. Його чудові чорні очі, його шляхотне суворе обличчя, його стриманість і серйозність приваблювали жінок. Усі дівчата, які приходили до нас, кидали оком на двері Миколової хати, а сестри Святослава були впрост закохані в його. Та й та панна, поважна і серйозна, яка приходила до Миколи за всілякими справами, яка читала з ним щось, навіть вона дуже палко позирала на нього і, мені здасться, ховала в собі кохання. А він наче з мармуру або стали, такий холодний, спокійний, заглиблений в себе і в свої книжки, не помічав дівчат і не хотів їхнього кохання. Мирно і супокійно йшло наше життя у купі. Микола читав, ходив до університету, на „уроки“, знов читав. Я старанно ходив на лекції, рисував, бігав по „уроках“, учився дома. А Святослав майже що вечера перебував у театрі і майже весь день співав і грав. Він збуджував нас із нашого одноманітного життя новими піснями, а то й старою, настирною співанкою, якої досить було, щоб я покинув свої рисунки, а Микола на мій поклик в'єднався з нами для святкування своєї молодости, свобідного, безжурного життя. Часто до нас трапляли під такий час товариші; тоді крім частування й співів провадилася дискусія. Микола майже нічого не пив і стоячи під прапором Маркса й Лясаля, боронив свої погляди. Охотники до дискусії мусіли нарешті забирати ся до Миколової хати, як що бажали чути один одного. А в нашій кімнаті провадилася розмова склянками, чарками, пляшками в супроводі чарівних звуків Святославової „жінки“. А коли глибока ніч заміняла ся ясним ранком, замовкало все в обох хатах. Послувши від утоми і алькоголю товариші спали, а в сусідньої хати чу́тно було потоплені голоси любителів дискусії, які вже в ранці схаменили ся і почали й собі класти ся спати. Так мирно і весело в супро-

воді музики й співів Святослава йшло наше життя, гарне й безжурне життя молодих хлопців, що ще не знають турботи.

III.

Несподівано „вона“ явила ся. Де Святослав зустрів її, свідки впровадив до нас, в наше життя — і доси я докладно не знаю. Він ніколи не говорив про се, а від товаришів я чув, що познайомили ся вони десь у любительській трупі, де в купі грали. Не знаю, чи се правда, чи ні — але чи не все одно? Досить, що Святослав десь пізнав її і впровадив у наше життя. Перед тим якийсь час він став дуже дивним. Майже ніколи не сидів у хаті, поховав фотографії артисток, замість них настановив иньші — дуже молоді і гарної панни. Ще частійше пропонував святкування з горівкою і не грав тоді, не співав, лише пив. Дивнійше всього було те, що співати свої пісні він зовсім перестав, і його „жінка“ висіла покинута на стіні; як брав її іноді в руки, то лише для того, щоб заспівати в супроводі її музики нову і дивну для нас пісню, чи швидше „романс“.

Очи черныя, очи страстныя,
 Очи жгучія и прекрасныя,
 Какъ люблю я васъ, какъ боюсь я васъ,
 Знать не въ добрый часъ я увидѣлъ васъ.

Або ще другий, усіх слів якого я не памятаю (був довгий та й не так часто, як перший співав його Святослав):

Такъ шути же со мной осторожно,
 Съ пылкимъ сердцемъ опасно шутить.
 Полюбить такъ легко, такъ возможно,
 Но такъ трудно, такъ тяжело забыть.

Наш Святослав, що доси крім українських пісень не знав і не любив ніяких, наш Святослав співав „романси“, самі шаблонні романси, і примушує свою вірну, ніжну „жінку“ акомпаніювати собі. Того було вже занадто для нас. Я лаяв Святослава, благав звернути ся до свого артистичного почуття. І справді він очевидно звертав ся, бо хоч не перестав співати сих романсів, проте надав не дуже гарній мелодії першого гармонійність і легкість, зробив її чимсь в роді граціозного вальса, а другий дуже рідко співав, сам не люблячи його важкої одноманітної мелодії.

Коли співав перший, вкладав у слова всю свою душу. Справді страстю і мукою віяло від його співу. Микола, який був дуже засмучений тим, що Святослав залишив українські пісні, сидів тепер не зводячи очей з нього і наче впливав ся терплячими, благальними тонами гармонійної музики. Проте ми турбували ся Святославом, особливо я, який більше з ним війшов ся. Я не міг сам запитати його, що стало ся, сам він нічого не казав. Я чекав; цу їй не довго довело ся чекати. Один раз вертав я у вечері з „уроків“ і спішив ся, бо змерз дуже. Переступивши поріг нашої кімнати, я остовпів на місці. Коло Святославового столу сиділа якась гарна панна і робила йому папіроси. Він сидів поруч, не зводячи очей з неї. Се була „вона“, я не помилив ся, бо Святослав підвів ся, втяв її за руку і сказав мені: „Се моя наречена“. Всього иншого я чекав, тільки не того. У Святослава наречена! Будемо чекати. Я сів і силкував ся розглядіти її добре, дбаючи, щоб вона не примічала сього. Була гарна, дуже гарна. Не красуня, бо риси її лица не були дуже правильні, але уся вона, вся її постань була така граціозна, струнка, тоненька, ніжна, чарівно мила. Волоссе укладала оригінально: розчісувала на два боки, на вуха, на щоки, спускала до шиї і там зашпилювала. Їй було се дуже до лица. Великі чорні очи блищали на її блідім обличчю — мабуть то вони надавали їй таку чарівну принаду. Ні, важко, неможливо описати її поверховність; знаю тільки, що була гарна, мила, елегантна, хоч і дуже просто вбрана — в темну сукню, цілком просто, з червоною стяжкою на шиї. Вона робила в нашій скромній хаті вражіння якогось пахучого, пишного, ніжного цвітка. Святослав пропонував пити чай; закликали служницю, приготували все. Я пішов по Миколу. Він не виявив здивовання, просто привитав ся з панною і сів пити чай. Мовчав весь час, тільки раз подивив ся своїми гарними, задуманими очима просто в її очи. Бачив я, що зробила вражіння на Миколу. Всі ми пили чай мовчки, лише вона — Мара (я чув, як Святослав звав її так) щебетала так свобідно, трохи червоніючи під упертими, ніжними поглядами Святослава. Оповідала про своє життя там десь у провінціальному місті, про свої „візди“, танці, обіди, спектаклі, казала, що їй усе те надокучило, що їй так гарно, весело у нас, в нашому товаристві. Очевидно була з вишого товариства, така елегантна і добірно вбрана, така ніжна і чарівно мила. Вона нас усіх зачарувала своєю гарною поверховністю; душі її ми не знали, але

мусіла бути такою-ж прекрасною. В той вечір не довго сиділа у нас, але почала приходити часто — не все в темних сукнях, іноді в таких многобарвних, ясних і блискучих, і приносила з собою веселість, сьміх, оживленнє. Микола завжди підстергав її прибуттє, і весь час її присутности сидів у нашій хаті і не зводив очий з неї, спускаючи їх тільки тоді, як вона в свою чергу кидала на нього бистрим поглядом палких чорних очий. Сьвятослав мовчки сидів біля неї і тільки ніжно всьміхався її жартам і веселому сьміху. Я — ну я по правді вподобав її, але дивився досить тверезо на всю сю історію, бо бачив, що то не для нас така елегантна, вибаглива, надто безжурна красуня. Я прочував, що з сього усього щось недобре вийде для нас, бодай для Сьвятослава, хоч я ще не зовсім вірив, щоб Мара була його нареченою, т. є. мала стати незабаром його жінкою. І справді швидко почало перевертати ся все наше життє.

IV.

Одного ранку Сьвятослав сказав мені, що хоче зо мною про щось розмовити. Зупиняючись і червоїючи, прохав мене перенести ся до Миколи, бо йому хоче ся бути у двох із своєю нареченою, коли вона приходить до нього. Розуміє ся, я згодив ся, не дозволив йому навіть звиняти ся, сказав, що се цілком природно й зрозуміло бажати *tête à tête* із своєю нареченою і пообіцяв сьогдня перепровадити ся. Але мені не давала спокою думка — в чого се стало ся? Чи вона, Мара, хоче відібрати наш товариша, ваки ще стане його жінкою, чи може він боїть ся чудових очий Миколи? Та й як Миколі сказати? Може ще не згодить ся. Нарешті мусів перебалакати і увійшов до нього. Сидів при столі і читав.. Ні, не читав — книга лежала розгорнута, але не туди дивили ся очі його; в руках тримав фотографію — без сумніву, із її очима. Почувши кроки раптом сховав і підвів голову.

— Слухай, Миколо, приймеш мене в хату до себе? Сьвятослав проганяє мене.

-- Як? за що? чи ви посварили ся?

— Та ні; слухай, серіозно кажу тобі: як приймавш, я зараз перенесу ся до тебе, бо Сьвятославови потрібна вся кімната, і щоб нікого в ній не було.

— Та ну, Петре, кажи, що значить, що стало ся?

— Бачиш, до нього часто приходить наречена..

— Наречена... та хто? та яка? Мара...

— А то-ж! Вона сама — Мара.. і вони бажають бачити ся у двох, без свідків.

— Добре, переноси ся, та тільки вибачай, як що тобі невидіно тут буде.

— Е, те вже пусте, добре буде. А ти краще не сумуй, а читай, або йди в театр.

Микола лише почервонів і спустивши очи почав уважно читати.

Щось наче стало від того часу між нами й Святославом. Ми не так свobodно почували себе у купі. не так щиро розмовляли. Святослав терпів від сього — се було очевидно, але любов і розкіш бачить свою кохану дівчину на самоті перемагали все. Я й Микола — ми пильно вчили ся, або читали і навіть наче не помічали зміни. Тільки Микола зробив ся сумний і все ховав якусь фотографію. Ми були-б привичайли ся до нового складу нашого життя і мабуть чекали-б спокійно, що далі буде, коли і як скінчить ся се кохання — та сама наречена, Мара не давала нікому з нас супокою. Чи за згодою Святослава, чи тільки в власної охоти, вона що вечера кликала нас пити чай. Вона приходила завжди о п'ятій годині, до севої сиділи вони у двох тихо, а по сесій Мара наближувала ся легенькими кроками до дверей мові і Миколової хати, розчиняла їх і веселим голосом гукала:

— Прошу до нас, товариші!

При останнім слові Микола підводив ся і кидав на неї якийсь тужний погляд; я ввічливо витав ся в „товаришем“, а Святослав тільки здвигав бровами. Йому очевидно не вподобало ся переривання їхнього шасливого tête-à-tête, але мусів вносити все. Він під весь час нашої присутности за чаєм мовчав, сидів блідий і невеселий і тільки коли Мара мило жартувала або бавила ся з котенятком, він приязно всміхав ся.

— Дитино моя, -- ніжно, мягко, наче співав його голос.

Він її любив... Се було очевидно. Любив пристрасно, ніжно, палко... привязав ся до неї всею своєю душею, такою доброю й гарною. Я з страхом придивляв ся його коханняю і бажав, щоб його не було, щоб він перестав кохати Мару. Бо... чи-ж вона любила його? Справді, може любила, як уміла любити ся ніжна, приваблива, елегантна панна, що звикла до безжурного, веселого життя, до коштовних убрань, до дорогих парфумів, до танців, ба-

лів — тільки не до простого, тихого, неблизкучого життя, яке міг дати їй Святослав. Вона любила його. Я сьому вірив. Але для чого, коли ми всі сиділи разом при столі і пили чай, для чого починала кидати на мене й Миколу очима, своїми чудовими, глибокими очима? Я навчився вже спокійно сидіти під її бистрини поглядами, а Микола... бідний Микола! він не знав, куди йому сховати ся від її палких, привабливих очей, що так уперто підстергали його погляд. Він так хотів, — як би можна було впити ся сини очима, схопити сі білі ніжні руки — се видно було по нім, — але не смів навіть подивити ся їй в очі і... втік до своєї хати. За ним і я також. Що почував Святослав, що казав їй — не знаю; тільки було чути у нашу хату веселий сміх Марі і поцілунки. Та досить було їй мило подивити ся Святославу в очі і усміхнутися щиро, щоб він прохав у неї вибачення — за що, сам не знав — і почав цілувати одну по одній її руки. Я знав усе се. В мене душа боліла за Святослава, та й за Миколу, і я все силкував ся розмовити ся з Святославом щиро і запитати, що далі буде. Але він ухляв ся. Він очевидно сам не знав, що йому робити. Він знов зачав співати й грати цілими годинами всі пісні, які знав. Співав довго уперто, наче хотів забути про всі свої турботи й муки і поринути в гармонії звуків. Іноді се йому вдавало ся. Чарівні звуки переважно сумних і тужних українських пісень розлягали ся по наших хатах, входили в наші душі, і ми мов зачаровані сиділи біля Святослава і слухали, слухали ніжний, м'який голос забутої „жінки“, що супроводив тужний спів і утворював одну дивну, захоплюючу мелодію. Разом із тужними звуками плакали й наші душі. Коли скінчив — Святослав був блідий і сумний, я почував біль у душі, а в очах Миколи я бачив один раз великі, блискучі сльози.

V.

Несподівано Святослав розмовив зо мною про все. Він сказав, що має виїхати за місяць перед великодними святами до батьків своєї нареченої, і думає, що там оженить ся по святах. Питав, що я йому пораджу.

— Я не можу нічого сказати, роби як сам відчувавш. Та скажи мені лише, чи любиш її, і вона також чи щиро любить тебе?

— Петрусю, ти-ж бачив і знаєш. Я її кохаю, дуже кохаю. Люблю в ній все — і її красу і її рухи, її безпешність і легкодупність, її безжурну веселість і кокетування навіть — усе люблю. Я хочу бути завжди з нею, хочу, щоб її волосся, її чудові очі, її білі руки, щоб усе се, вся вона була моєю. Як се зробити? Як зробити, щоб вона лише на мене дивила ся, лише мені давала до поцілунків свої ніжні рученятки, лише зо мною бажала розмови... Як се зробити? Вона мене кохає... Каже, що кохає. Я вірю, хочу і мушу вірити, бо таке гарне й солодке її „кохаю“. Та очевидно кохає, бо згодила ся бути моєю жінкою. Петрусю, скажи, ти хочеш того? Хочеш, щоб я оженив ся з Марою? Думаєш, що се можливе? Я тому питаю, бо мені чогось страшно. А може я занапашу її життя та й своє? Може ми не пара.

— Слухай, Святославе, як що ти почав так тверезо дивити ся на се, то я тобі скажу все, що...

— Але її очі... її чудові, правдиві очі... Ні, вона щиро любить мене! Ні, ми будемо щасливі. Не хочу, не хочу я вже жадних порад! Петрусю, не сердь ся, але я не можу! Я їду, їду сьогодні разом з нею. Ми звичаємо ся там, в її рідньому місті... ми будемо щасливі... Гладити шовкове волосся, тримати ніжні маленькі руки в своїх руках... читати в чудових оксамітових очах про кохання і... головне, сховати її — мою, мою Мару від усіх заздрісних, від усіх закоханих у неї... знати, що вона твоя, завжди з тобою... твоя, мила, ніжна, кохаюча...

Я бачив, що не потребую вже нічого казати. Що що? Все одно він поїде і зробить усе, як каже. Бо кохає...

Тяжко, сумно, було мені на душі. Я знав, що теряю товариша, доброго, з ніжною душею, артистичною вдачею. Гірше я почував, що він сам себе теряє, теряє все своє краще, що мав, занапашав свою долю. Але вже ні слова поради не сказав я йому. Пішов до Миколи і повідомив його, що сьогодні перенесу ся знов до Святославової хати, бо він від'їжджав з Марою. Нічого не сказав на се Микола, лише губи його скривили ся — не то засміятися, не то заплакати хотів.

По обіді прийшла Мара, сказала Святославови, що річи її брат завезе на двірець і прохала нас з Миколою відпровадити її й Святослава. Я поглянув на нього. Він похитав головою на знак згоди.

— Розуміє ся, товариші обов'язані проводити нас, ще й виплемо на прощаннє.

— А „жінку“ свою не береш? — постукавши пальчиком о гітару, запитала Мара.

— Не потребує її брати, адже-ж матиму ту другу, живу й гарну жінку, — цілючи її руки відповів Святослав.

Нарешті поїхали на двірець; прибули завчасно, то можна було й випити, як хотів Святослав. Ми з Миколою були мовчазні й сумні, що робило дивний контраст з веселим, щасливим обличчям Святослава і його нареченої.

— Не сумуйте, товариші, — кричала нам Мара, виглядаючи з вікна вагону. — Може побачимо ся швидко.

Святослав усміхав ся і махав нам шапкою.

Поволі, з шумом і свистом відійшов потяг. Ми поплентали ся мовчки до дому.

Життє наше по виїзді Святослава плило одноманітно й сумно. Я ще більше вчив ся, рисував, бігав по „уроках“, бо наближали ся іспити. Микола цілїсенський день читав, майже не виходив з хати. Іноді, мабуть під впливом весни, щось наче тягло його на повітре; він виходив і десь блукав до півночної ночі. Вертав ще сумніший. Про Святослава ніколи не згадували; він же доси ще не писав. Ми наче забули про нього. Лише покинута „жінка“, яка так незмінно висіла на стїні, та фотографії Марі на Святославовому столі, яких він не забрав, маючи надію невдовзі повернути ся з нею і „тоді“ забрати все, нагадували нам Святослава і ми сумували мовчки. Нам шкода було товариша, нам було нудно без його співів, сьвяткування, які він уряджував, а крім того... мое серце боліло за нього, я прочував, що щось недобре вийде. Також Микола... Микола тужив не за одним Святославом. Його чудове серце, його філософську голову навіть полонила Мара... він тужив по ній, знав, що вона належить другому... але кохав. Ми нудили ся всім сном, чекали терпеливо сьвят, щоб поїхати до дому; нас тягло геть із сього міста, яке нагадувало нам усе, що стало ся. Ми вже лагодили ся виїхати, навіть оживили ся й повеселїшали збираючись, як раптом усе змінило ся.

VI.

В той самий день, в який ми рішили виїхати, я одержав телеграму від Святослава: „Пришли грошей, зараз віду“. Ми були

здивовані, вражені сею звісткою Він хоче приїхати, так рантово, несподівано просить грошей. Що то значить і що його робити? Ми мали трохи грошей, але вони призначені були нам на дорогу. Я запитав Миколу, що робити, де дістати грошей. Він відповів, що віддасть свої гроші, що він не поїде, чекатиме на Святослава. Та й я пристав до сього. Справді хотіло ся побачити товариша, може ще що стало ся з ним. Послали гроші. Чекали... Стурбовані, задумані, трошки радіючи ми чекали день, другий... Нема. Аж в ранці третього дня, коли ми ще спали, щось загомоніло біля наших дверей і нарешті почуло ся стукання в двері. То був Святослав. Блідий, наче хорий, із сумним поглядом він силувано всміхав ся до нас. Привитали ся. Пили чай. Ми оповідали, що збирали ся їхати, але тепер уже не хочемо — раді, що він вернув ся. В той сам вечер, виспавшись у день і повеселівши трохи, Святослав у присутности моїй і Миколи сказав:

— Ну що-ж, товариші, будемо й далі у куні жити?

— А вже-ж... та ми завжди хотіли того; лише як би ти не покинув..

— Ну, Петрусю, те минуло ся, мовчи вже. Так не їдете до дому?

— Та де вже їхати, — обізвав ся Микола, — не варто так пізно. Та що тут розмовляти, ти краще заспівав би нам.

— А добре було-б справді.. заспівай Святославе!

Я подав йому гітару. Послали Ганну по пиво. Вернуло ся старе. Знов пили і впивали ся гармонією звуків. Святослав, що довгий час не співав, тепер з якимсь ненастанним запалом виспівував свої пісні і якомсь надто гучно пригравав. Співи були веселі. Тужних пісень не співав. А коли закінчив свої співи добре знаймою нам лудною, настирною співанкою, ми не розсердили ся, лише розсміяли ся і жартуючи відібрали Святославови гітару, повісили її на стіні, а йому пропонували лягти спати і відпочити добре.

Другого-ж дня наладило ся наше життя. Мирно й тихо — трохи мовчазно йшло воно. Ми менше сиділи в куці, бо всі, особливо Святослав кинули ся вчити ся — готувати ся до іспитів. Так минуло два тижні, супокійно, одноманітно. Нарешті Святослав закликав мене.

— Петрусю, я так страждаю... порадь, що його робити?

— Та від чого страждаєш? Що маєш робити? Очевидно вчити ся до іспитів.

— Дай спокій з іспитами... Серце болить... розумієш? серце... Та ти не знаєш усього. Слухай! Я виїхав звідти, покинув її... а чому? Чи розлюбив? Та я її кохаю ще більше... але слухай... там, у тій місті я жив у домі її родичів; прийняли мене сердечно, бо Мара упередила. І вона була мила зо мною, але... не зо мною одним... Ходили разом у театр... Там сила знайомих її зустрічало, всі чарували ся нею, поглядали на її голу шию... так поглядали... А вона сьміяла ся... весело, втішно сьміяла ся... До дому до неї приходили складати їй візити кавалєри всілякі, приносили цьвіти, залицяли ся. Приймала се в радістю... І всьміхала ся потім до мене, коли ми були в двох — так мило, так широко... Я не міг.. Я її люблю, я хочу, щоб була моя, лише моя... Для неї мушу бути тільки я — тільки мене кохати, тільки мені всьміхати ся може вона. Я сказав їй поки не пізно: або я, або вони... усі... разом не можу. Вона не захотіла ультиматуму... і я виїхав. Ось і все. Я люблю її, я хочу її бачити, але її - мою Мару... лише мою... Її м'якко, шовкове волосє, її чарівні очі, її руки, маленькі й ніжні, її солодкий усміх — усе, все — лише моє!... моє!...

Голос його тремтів і через ридання не міг говорити далі...

— Та заспокій ся, Сьвятославе, не муч себе так. Ти надто багато вчиш ся, та й ровкис. Перестань. Лягай і спочинь.

Я вклав його в ліжку, — він був дуже знеспелений і слабкий, я причинив двері і вийшов до Миколової хати.

На другий день Сьвятослав, зовсім здоровий і спокійний, з самого ранку вчив ся; до нього прийшли товариші, щоб разом учити ся; вони підняли такий гомін, що я мусїв забрати ся до Миколової хати, де в двох із Миколою ми тихо вчили ся. Так довго просиділи; не помітили, коли відійшли товариші Сьвятослава і коли стало тихо... Раптом почули ся звуки... Що се? Що має значити? Знов палкий романс...

Очи чернєя, очи страстнєя,

Очи жгучія и прекраснєя!

Какъ люблю я васъ, какъ боюсь я васъ,

Знатъ не въ добрый часъ я увидѣлъ васъ...

виспівував наче плакав, тихий, ніжний голос Сьвятослава.

Микола, не дослухавши до кінця, блідий і тремтячий від зворушення підійшов до вікна і вискочив у садок. Такого дивного, ексцентричного вчинку я ніколи не сподівав ся від нього. Оче-

видно мусів дуже терпіти бідний хлопець. Я сидів тихо і слухав далі:

Какъ люблю я васъ, какъ боюсь я васъ,
Знать не въ добрый часъ, я увидѣлъ васъ...

не співав, — ридав голос Святослава і спочутливо акомпаніювала йому гітара... І знов в запалом, із пристрастю, наче бачив перед собою

Очи черныя, очи страстныя,
Очи жгучія и прекрасныя...

і так без кінця.

Я мусів весь час сидіти і слухати. Не знав, що вдіяти, щоб вернути Святослава до нормального життя. До пізньої ночі виспівував він сю пісню, сю „молитву“, доки не втопився в кінець, доки гітара не впала йому з рук...

В ранці пили в купі чай. Святослав наче з хреста знятий. Спішилися. Треба було вчити ся. Ледви підвели ся, щоб розійти ся по своїм куткам, як Ганна принесла листа, такого маленького й запашного... Кому? в один голос скрикнули ми, а Святослав в одну мить підскочив до Ганни і вихопив листа. Розумів ся, до нього... від Мари... бо запах, той ніжний, солодкий запах, який завжди був навколо неї — від її суконь, волося, від її граціозної, елегантною постати.

Що робив Святослав цілий день, не знаю, — я в ранку до вечера просидів у Миколовій хаті — вчив ся; в вечері побачив його лежачого в ліжку, з лицем оберненим до стіни. Так пролежав, очевидно, ще й усю ніч, бо було тихо весь час у його хаті, жадного руху там я не чув. Я не спав усю ніч, прислухав ся, чи не йде Микола. В досвіта встав і виглядав крізь вікно Миколу. Чекав так до полудня. Потім вийшов до Святославої хати. Була порожня. Запитав Ганну, де Святослав; відповіла, що кудись виїхав із річани. Я нічого не розумів. Вернув знов до хати і тоді лише побачив на столі листа. Святослав писав мені. „Петрусю, любий, не сердь ся, що я так утікаю, не прощаю ся з вами. Так краще, спокійніше. Я мушу їхати, знов їхати до Мари, бо вона написала мені, щоб я приїхав... Я її кохаю! Пише, що може й пристане на мій ультиматум, пам'ятаєш який? „Може й пристане“...

Тому спішу ся, лечу до неї... Кохаю... Вона кличе... моя... моя... Прощай Петрусю, вітаю Миколу“.

Сьвятослав утік знов від нас... до неї... Чи верне? Може й верне знов. Я нічого не розумів тепер, у мене голова крутила ся від безсонної ночі, від усіх сих історій. А Микола? Де Микола? Постановив шукати його в садку, в який скочив він перед-учора. І справді там, на траві, лежав він... на мокрій, вохкій траві — і спав. Перенесли його в хату. Був без пам'яті, застудив ся очевидно. Два місяці пролежав у горячці. Я був весь час при нім; як здав іспити, то ще лишив ся, чекав, поки одужав. Сьвятославова хата стояла порожня й чекала.. певно, чекала на нього. Чи чекав я? Майже ні, хоч іноді щось казало мені, що він мусить вернути ся. Коли Микола одужав, ми не чекали вже довше, зібрали ся і виїхали до дому.

Від Сьвятослава довший час не мав звісток. Чув від знайомих, що нещасливий, що хорув, сохне... і кохає жінку. Пізнав його адресу й написав; прохав відповісти, чи щасливий, як живе і таке иньше. Відповів мені дуже коротко: „Любий Петрусю, дуже тужу за тобою... А що до твоїх питань — одно можу сказати: ти не оженив ся доси, ну й будь задоволений з того“.

В осени ми з Миколою зустріли ся і шукали помешкання для себе. Натрапили знов на наші знайомі хати. Постановили взяти їх, тим більше, що й брат мій хотів мешкати зо мною, так що не бракувало третього. Наладили своє життя, яке пішло тихо й одноманітно, з вічними лекціями, „уроками“, а в Миколи ще й іспитами перед Різдвом, бо на весні через хорування не міг здати... Жили спокійно, в згоді, без великих турбот, та й без радостей. Тільки в моїй душі був смуток і жаль.. згадував часто колишнє життя з Сьвятославом, веселе, безжурне життя, з співами й музикою. А Микола ніколи не наважив ся подивити ся на стінку біля його ліжка, де висіла „жінка“ Сьвятослава... стара, віжна, музикальна жінка, яку він покинув так безпешно і безжалісно... Висіла завжди мовчки, бо я не мав часу грати, і іноді лише, як хто гримнув дверима, вона так тихо-тихо і жалісно наче з риданням звеніла.

